



RADOSŁAW DOMAZET

Twarc Marka Aureliusza jako wyraz filozoficznej cnoty

The Face of Marcus Aurelius as an Expression of Philosophical Virtue

ABSTRACT: In this article, I analyze paragraphs about Marcus Aurelius's face. Marcus Aurelius's philosophy was visible not only in his actions and lifestyle, but also in his facial expressions, which betrayed no emotion. In addition to discussing the passages on Marcus Aurelius's face, I also juxtapose them with the passages on the faces of other emperors. Biographers, historians and poets described the appearance of rulers in order to be able to portray their character and nature more deeply, and a calm countenance is one of the primary ways in which the face of a ruler is praised in antiquity. A comparison of paragraphs on the face of the different emperors will place the tradition about Marcus Aurelius in context. The study furthermore analyses a set of testimonies about the calm face of Socrates, since, next to Marcus Aurelius, he was supposed to be the philosopher who, regardless of the circumstances, did not betray any emotion on his face. At the end of the article I also discuss the sources on Publius Clodius Thrasea Petus. The present work is the first study on the face of Marcus Aurelius, complementing research on the ruler's stoicism with the hitherto overlooked phenomenon of the face as a testimony of virtue.

KEYWORDS: Marcus Aurelius • face • physiognomy • Socrates • Publius Clodius Thrasea Petus • stoicism • rulers' appearance

Źródła literackie podkreślają, że wielu mędrców w świecie antycznym wyróżniało się specyficznym wyglądem. Prosty płaszcz, brak chitonu, kostur, torba i broda składają się na wizerunek filozofów z różnych szkół – co więcej, są w zasadzie zalecane w niektórych pismach przez samych myślicieli¹. Brak noszenia ozdób czy nieukładanie włosów podkreślały m.in. stosunek do dóbr materialnych oraz dbania o ciało. Mędrzec nie powinien być zaintereso-

¹ Np. Sen. *Ep.* VI–3, Quint. *Inst.* I Pr. XV, Muson. 16.88, Epict. *Disc.* I 2.29, III 22 *passim*, IV 1, IV 8 *passim*, Tac. *Ann.* XVI 22, Dio Chrys. *Or.* XXX 4, LXXII 2–3, Apul. *Apol.* 25, Cass. Dio. LXV 13 (1a), Iul. *Caes.* 317 C–D (skrót za: *Oxford Classical Dictionary*, ed. S. Hornblower, A. Spawforth, Oxford 2012; <https://oxfordre.com/classics/page/3993>, dostęp 15.09.2025). Wiele wyobrażeń o stereotypowym wyglądzie filozofa dotyczy cyników, czego mnóstwa przykładów dostarcza praca Diogenesa Laertiosa.

wany pochlebstwami z powodu noszenia drogich i pięknych ubrań, dlatego skromny strój unaoczniał innym jego skromność. Oprócz wspomnianych elementów stereotypowego wyglądu filozofa warto wyróżnić również wyraz twarzy. Twarz w antyku mogła nie tylko ujawniać stan emocjonalny, ale także prezentować naturę bądź charakter opisywanej osoby². Dlatego czytamy o odrażającej twarzy chorego mentalnie Kaliguli³, skromnej i rumianej twarzy zakłamanego Domicjana⁴ czy poważnej i ponurej twarzy groźnego Pupiena⁵.

W niniejszym artykule zbadam ustępy o twarzy Marka Aureliusza, którego stoickość uwidaczniała się na jego obliczu, oraz zestawię je z passusami opisującymi twarze innych cesarzy. Autorzy antyczni opisywali wygląd władców, aby móc ich wydatniej przedstawić czytelnikom, dzięki czemu zachowało się dużo świadectw, które można porównać z opisami dotyczącymi Marka Aureliusza. Przywołanie różnych źródeł pozwoli głębiej przedstawić sens opisu oblicza Marka Aureliusza, którego postać była porównywana z Kommodusem i Lucjuszem Werusem. Dzięki temu umieszczę tradycję o twarzy Marka Aureliusza w odpowiednim kontekście.

Przedstawię ponadto zestaw świadectw o twarzy Sokratesa. Obok Marka Aureliusza to właśnie Sokrates miał być tym filozofem, który bez względu na okoliczności miał nie zdradzać emocji, tym samym ukazując spokój ducha. Ustępy o fizjonomii Sokratesa są najlepszym dowodem na to, że czytając o obliczu Marka Aureliusza, obcujemy z pochwalną tradycją o wspaniałym filozofie. Na koniec omówię także postać Publiusza Kłodiusza Trazei Petusa – filozofa stoickiego, który swą mimikę, wyrażającą niechęć do Nerona, przypłacił śmiercią.

Twarz Marka Aureliusza

Świadectwa o twarzy Marka Aureliusza zachowały się zarówno w łacińskich, jak i greckich tekstach. Najstarsze pochodzi z *Żywotów sofistów* Flawiusza Filostratos z III w. n.e., a najnowsze z bizantyjskiego leksykonu *Liber Suda* z X w. n.e.:

1. Filostratos, *Żywoty sofistów*, 561:

Naszym zdaniem zachowanie Marka podczas tej rozprawy odpowiada jego wyróżniającym filozoficznym obyczajom. Nie ściągął

² O fizjonomice, badaniu twarzy i Pitagorasie jako twórcy fizjonomiki: R. Domazet, *Antyczna tradycja o Pitagorasie z Samos jako twórcy fizjonomiki*, „SAMAI”, vol. VIII, 2023, s. 27–41.

³ Suet. *Cal.* 50.1.

⁴ Suet. *Dom.* 18.1.

⁵ *Hist. Aug. Max. et Balb.* 6.2.

bowiem nawet brwi ani też nie zmienił wyrazu twarzy, co mogłoby się przytrafić sędziemu, tylko zwrócił się do Ateńczyków tymi słowami: „Wygłaszajcie waszą obronę, chociaż Herodesa nie będzie przy tym”⁶.

2. *Epitome de Caesaribus*, 16, 7:

Od najwcześniejszych lat odznaczał się nadzwyczajnym spokojem, gdyż już od dzieciństwa nie zmienił wyrazu twarzy ani pod wpływem radości, ani pod wpływem smutku. Był <najbardziej oddanym> znawcą filozofii i literatury greckiej⁷.

3. Eutropiusz, VIII, 11:

Od najwcześniejszych lat odznaczał się nadzwyczajnym spokojem, gdyż już od dzieciństwa nie zmieniał wyrazu twarzy ani pod wpływem radości, ani pod wpływem smutku. Był oddany filozofii stoickiej, o czym świadczyły nie tylko obyczaje, lecz także i wykształcenie⁸.

4. *Historia Augusta*, Marek Aureliusz, 16,5:

Sam Marek odznaczał się takim spokojem, że wyrazu twarzy nigdy nie zmieniał ani smutek, ani radość. Był oddany filozofii stoickiej, którą poznawał za pośrednictwem najlepszych nauczycieli i sam ze wszystkich źródeł zbierał o niej wiadomości⁹.

⁶ ἡμεῖς δὲ τῶν ἐπιδήλως τῷ Μάρκῳ φιλοσοφηθέντων καὶ τὰ περὶ τὴν δίκην ταύτην ἡγώμεθα: οὐ γὰρ ξυνήγαγε τὰς ὀφρῦς, οὐδὲ ἔτρεψε τὸ ὄμμα, ὃ καὶν διαιτητῆς τις ἔπαθεν, ἀλλ’ ἐπιστρέψας ἑαυτὸν ἐς τοὺς Ἀθηναίους ἀπολογεῖσθε, ἔφη, ὧ Ἀθηναῖοι, εἰ καὶ μὴ ξυγχορεῖ Ἡρώδης (Philostratus, Eunapius, *Lives of the Sophists. Lives of Philosophers and Sophists*, ed., trans. G. Miles, H. Baltussen, Loeb, London 2023, s. 1–365; przekład za: Flawiusz Filostratos, *Żywoty sofistów*, przeł. M. Szarmach, Toruń 2008, przekł. zmieniony).

⁷ „*A principio vitae tranquillissimus, adeo, ut ab infantia vultum nec ex gaudio nec ex maerore mutaverit. Philosophiae studens litterarumque Graecarum <peritissimus>*” (*Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus*, ed. F. Pichlmayr, R. Gruendel, Teubner, Lipsiae 1966, s. 131–176; przekład za: *Epitome de Caesaribus: o życiu i obyczajach imperatorów od Cezara Augusta do Teodozjusza*, przeł. A. Hryniewiecka, oprac. P. Janiszewski, Warszawa 2015, przekł. zmieniony).

⁸ „*A principio vitae tranquillissimus, adeo ut ex infantia quoque vultum nec ex gaudio nec ex maerore mutaverit. Philosophiae deditus Stoicae, ipse etiam non solum vitae moribus, sed etiam eruditione philosophus*” (*Eutropii Breviarium ab Urbe condita*, ed. C. Santini, Teubner, Lipsiae 1979; przekład za: *Brewiaria dziejów rzymskich*, przeł. P. Nehring, B. Bibik, oprac. J. Skoracka, P. Woźniczka, P. Nehring, Warszawa 2010, s. 139–252, przekł. zmieniony).

⁹ „*Erat enim ipse tantae tranquillitatis ut vultum numquam mutaverit maerore vel gaudio, philosophiae deditus stoicae, quam et per optimos quosque magistros acceperat et undique ipse collegerat*” (*Scriptores Historiae Augustae*, vol. I–II, ed. E. Hohl, Teubner, Lipsiae 1965; przekład za: *Historycy Cesarstwa Rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, przeł. H. Szelest, wyd. VI, Warszawa 1987, przekł. zmieniony).

5. Jan Antiocheński, fr. 141 = *Suda*, μ, 215:

Od początku życia prowadził bardzo spokojne życie i nigdy nie zaobserwowano, aby jego wyraz twarzy zmienił się ani pod wpływem strachu, ani radości. Cenił filozofów stoickich i był ich naśladowcą, nie tylko stosując się do ich zasad życia, ale także pojmując sens ich doktryn¹⁰.

Ustępów o wyrazie twarzy Marka Aureliusza jest relatywnie dużo, ale nie dostarczają one zbyt wielu szczegółowych informacji. Pomijając cytaty z dzieła Filostratosa, kolejne passusy są do siebie bliźniaczo podobne. Mimo pewnych detali czy różnic językowych w tych przekazach – od *Épitome de Caesaribus* aż do *Liber Suda* – widzimy, że autorzy nawiązywali do wspólnej tradycji. Mimo że ustęp z Filostratosa wskazuje tę samą relację między brakiem emocji na twarzy a filozofią stoicką, jest on odrębny od reszty źródeł. Inne przekazy zgodnie przekonują czytelników, że ogromny spokój był cechą osobowości cesarza od najmłodszych lat¹¹. Wskazane źródła podkreślają również, że ani smutek, ani radość nie wytrącały Marka Aureliusza z równowagi, gdyż był on zawsze takiego samego oblicza¹². Ponadto ich autorzy rozpisują się szerzej o zgłębianiu przez Marka Aureliusza filozofii stoickiej, na przykład ze wsparciem nauczycieli¹³.

Ustępy 2–5 zachowują w krótkich zdaniach nie tylko tę samą sekwencję poszczególnych tematów (spokój od najmłodszych lat, ta sama twarz pod wpływem różnych emocji, stoicyzm), ale także używają podobnego lub tego samego słownictwa. Zapewne jakaś zaginiona praca poruszająca temat filozofii Marka Aureliusza zawierała opis obyczajów ukształtowanych przez trudy stoicyzmu, a także wyrazu twarzy cesarza jako świadectwa jego poglądów filozoficznych. Nie znaczy to oczywiście, że każdy z wymienionych wyżej autorów korzystał z pierwotnego źródła, gdyż np. Jan z Antiochii (5) przepisał w tym wypadku tekst Eutropiusza, z którego obficie czerpał zresztą

¹⁰ 'Ἐκ πρώτης γὰρ <ῥῆδης> τῆς ἡλικίας εὐσταθῆ τε καὶ ἡσυχίον βίον ὑποστησάμενος οὐτε κατὰ δέος οὐτε καθ' ἡδονὴν τραπεῖς τὸ πρόσωπον ὥφθη πώποτε. Ἐπὶ γὰρ δὲ τῶν φιλοσόφων τοὺς ἀπὸ τῆς Στοᾶς καὶ ἦν ἄρα ἐκείνων μιμητὴς οὐμόνον {τῶν} κατὰ τὴν τῶν διαιτημάτων ἐπιτήδευσιν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν τῶν μαθημάτων σύλληψιν (*Ioannis Antiocheni Fragmenta quae supersunt omnia*, ed., przekł. S. Mariev, Berlin 2008 = *Suidae Lexicon*, vol. III, ed. A. Adler, Teubner, Lipsiae 1967, przekł. R. Domazet).

¹¹ Warto zaznaczyć, że w *Historia Augusta* (4) nie pada co prawda stwierdzenie, iż cesarz miał cechować się spokojem od najmłodszych lat. Nie zmienia to faktu, że słowo *numquam* można odnieść do całego życia.

¹² W tekście greckim (5) jest mowa nie o smutku, lecz o strachu – δέος.

¹³ Wprowadzenie do stoicyzmu Marka: F. McLynn, *Marcus Aurelius. A Life*, Cambridge 2009, s. 538–554.

w całej pracy¹⁴. Podobnie badacze *Historia Augusta* odwołują się właśnie m.in. do wymienionego passusu z Żywotu Marka Aureliusza, aby wykazać podobieństwo tego dzieła z pracą Eutropiusza¹⁵. Wszystkie wymienione świadectwa traktują opis twarzy Marka Aureliusza jako obraz jego życia, należą zatem do pochwalnej tradycji o filozofie na tronie. Spokój na obliczu cesarza jest świadectwem osiągnięcia pożądanego przez stoików stanu ἀπάθεια¹⁶. Ἀπάθεια nie jest równoznaczna z brakiem doświadczania emocji, ale ze stanem samorządności człowieka, którym nie rządzą emocje. Marek Aureliusz doświadczał radości oraz smutku, ale nie zmieniał pod ich wpływem wyrazu twarzy. Stoicy utrzymywali, że wola przeciwstawienia się emocjom jest warunkiem osiągnięcia spokoju, a tym samym szczęścia człowieka. Wolność od πάθη jest świadectwem siły filozofa, wymaga bowiem wielu lat pracy i wyrzeczeń. Dlatego właśnie czytamy o Marku, że miał cechować się wyjątkowym spokojem od najmłodszych lat. Wzmianka z *Historia Augusta*, że przyszły cesarz miał rozpocząć studia filozoficzne już w wieku dwunastu lat¹⁷, jest pokłosiem tej samej tradycji¹⁸. Oblicze cesarza nie jest więc niczym

¹⁴ Ioannis Antiocheni *Fragmenta quae supersunt omnia*, op. cit., s. 34–35. Autor wpisu o Marku Aureliuszu w *Liber Suda* korzystał z Jana z Antiochii, cytując go za pośrednictwem *Excerpta Constantini*: U. Roberto, *Research prospects on John of Antioch. Notes on the edition by S. Mariev*, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, vol. LX, 2010, s. 115, 117.

¹⁵ R. Syme, *The author of HA*, [w:] *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968, s. 177; R. Syme, *The composition of the HA*, [w:] *The Historia Augusta: a Call of Clarity*, Oxford 1971, s. 16; S. Ratti, *Les empereurs romains d'Auguste à Dioclétien dans le Bréviaire d'Eutrope. Les livres 7 à 9 du Bréviaire d'Eutrope: introduction, traduction et commentaire*, Besançon 1996, s. 268; V. Neri, *La caratterizzazione degli imperatori nell' Historia Augusta*, [w:] *Historiae Augustae Colloquium Argentoratense*, vol. VI, ed. G. Bonamente, F. Heim, J. Callu, Bari 1998, s. 252; B. Rossignol, *Contra germanos res feliciter gessit? Remarques sur les guerres et les narrations du règne de Marc Aurèle dans les biographies de l'Histoire Auguste*, [w:] *Historiae Augustae Colloquium Nanceiense*, vol. XII, ed. C. Bertrand-Dagenbach, F. Chausson, Bari 2014, s. 454–455; J. Stover, G. Woudhuysen, *The Lost History of Sextus Aurelius Victor*, Edinburgh 2023, s. 269–270.

¹⁶ Wprowadzenie do tego pojęcia wraz z zestawem najważniejszych źródeł: W. Korfmacher, *Stoic apatheia and Seneca's De Clementia*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association”, vol. LXXVII, 1946, s. 44–52; G. Striker, *Ataraxia: Happiness as Tranquility*, „The Monist”, vol. LXXIII, no. 1, 1990, s. 97–110; M. Spanneut, *Apatheia ancienne, apatheia chrétienne, 1^{re} partie: L'apatheia ancienne*, ANRW II 36.7, New York 1994, s. 4641–4717; R. Sorabji, *Emotion and Peace of Mind from Stoic Agitation to Christian Temptation*, New York 2000, s. 194–210; P. Massie, *Ataraxia: Tranquility at the End*, [w:] *A Companion to Ancient Philosophy*, ed., introd. S. Kirkland, E. Sanday, Evanston 2018, s. 245–261.

¹⁷ *Hist. Aug. Marc.* 2.6.

¹⁸ Marek Aureliusz od początku swego życia był zainteresowany filozofią, w czasie jego dorastania najwybitniejsi ludzie epoki opiekowali się formacją duchową przyszłego cesarza (Cass. Dio LXXII 3.12, 35.1–3, *Hist. Aug. Marc.* 1.1, 2.1–7, 3.1–8, Ion. Ant. fr. 141).

innym jak wyrazem jego cnoty. Dowodzi ono osiągnięcia pożądanego przez wielu ideału¹⁹. Sam Marek Aureliusz przez wszystkie źródła antyczne jest ukazywany jako wspaniały człowiek i określany – razem z kilkoma innymi władcami – mianem „dobrego cesarza”²⁰.

Oblicze cesarza obrazem charakteru

Wielu autorów pisało o spokojnej fizjonomii cesarzy²¹. Oblicze Augusta, czy to gdy mówił, czy to gdy milczał, miało cechować się spokojem oraz być pogodne²². Swetoniusz, chcąc zilustrować potęgę władcy, przedstawił krótką anegdotę²³. Pewien barbarzyńca miał planować morderstwo Augusta, ale gdy znalazł się blisko niego, twarz władcy wywarła na nim takie wrażenie, że odwiodło go to od zamachu. Opisy spokojnego oblicza cesarza dotyczą również Domicjana²⁴, Antoninusa Piusa²⁵, Aleksandra Sewera²⁶ czy Konstantyna²⁷. Warto wyróżnić z tego grona Antoninusa Piusa, gdyż sam Marek Aureliusz miał chwalić spokój na jego twarzy. Wspaniałość Antoninusa Piusa polegała na fakcie, że „się nie scesarzył”²⁸, będąc jako głowa państwa tym samym pocziwym człowiekiem, jakim był w życiu

¹⁹ O wyglądzie Marka Aureliusza: F. McLynn, *op. cit.*, s. 99–100, 494–495. Informacja o twarzy Marka Aureliusza ma wyrazić jego stoickie poglądy: D. Pausch, *Der Philosoph auf dem Kaiserthron, der Leser auf dem Holzweg?*, „Millenium”, vol. IV, 2007, s. 126.

²⁰ A. Scheithauer, *Kaiserbild und literarisches Programm. Untersuchungen zur Tendenz der Historia Augusta*, Frankfurt am Main 1987, s. 28–30; H. Sidebottom, *Herodian's historical methods and understanding of history*, ANRW II 34.2, 1998, s. 2804–2805; K. Rosen, *Sanctus Marcus Aurelius*, [w:] *Historiae Augustae Colloquium Argentoratense*, vol. VI, ed. G. Bonamente, F. Heim, J. Callu, Bari 1998, s. 285–296; A. Timonen, *Cruelty and Death. Roman Historian's Scenes of Imperial Violence from Commodus to Philippus Arabs*, Vammala 2000, s. 149; T. Hidber, *Herodians Darstellung der Kaisergeschichte nach Marc Aurel*, Basel 2006, s. 191–193.

²¹ P. Cook, *The uses of corporeal description in roman political discourse*, Cambridge 2017, s. 134. Synejszusz z Kyreny w dziele dedykowanym cesarzowi Arkadiuszowi przedstawił model silnego władcy, który bez względu na okoliczności powinien cechować się niezmiennym spokojem oblicza (Synes. *De Reg. X*).

²² Suet. *Aug.* 79.1; *Oxford Latin Dictionary*, s.v. *tranquillus, serenus*. Te i kolejne odwołania do słownika za wydaniem: *Oxford Latin Dictionary*, ed. P. Glare, Oxford 1968.

²³ Opowieść Swetoniusza o Galu, na którym twarz władcy zrobiła tak wielkie wrażenie, przypomina opowieść z pracy Wellejusza Paterkulusa (Vell. Pat. 107.1–3).

²⁴ Stat. *Silv.* IV 2.41–3: „*tranquillum vultu*” („o spokojnym obliczu”, przeł. R. Domazet – tu i w kolejnych wyimkach przytaczanych w przypisach, chyba że zaznaczano inaczej).

²⁵ M. Aur. *Med.* VI 30.5: εὐδίων τοῦ προσώπου („spokój [Antoninusa – R.D.] oblicza”), por. *Epit. de Caes.* 15.4, *Hist. Aug. Ant. P.* 2.1.

²⁶ *Hist. Aug. Alex. Sev.* 29.5: „*fronte semper pari*” („o czole zawsze pogodnym”).

²⁷ *Pan. Lat.* VI 4.4: „*in ore tranquillitatis*” („spokojny na twarzy”).

²⁸ M. Aur. *Med.* VI 30.1: μὴ ἀποκαίσαρωθῆς.

prywatnym²⁹. Ten władca pełen cnót³⁰, pobożny, dobry i o spokojnym obliczu był wzorem dla Marka Aureliusza³¹. Brak emocji na twarzy nie jest objawem temperamentu Piusa, ale podkreśla wyższość moralną władcy, który nie poddając się afektom, zaznacza swą intelektualną formację. Jest to także wyraz *clementia* – pożądanej cechy idealnego władcy w antyku³². Antoninus Pius był cesarzem o dobrym charakterze, nieskalanym żadnym hańbiącym występkiem³³. Jego łaskawość skutkowałą czią, jaką miał cieszyć się wśród zarówno Rzymian, jak i sąsiednich ludów³⁴. Źródła podkreślają pobożność Antoninusa Piusa³⁵, zestawiając go z symbolem bogobojności z czasów królewskich, Numą³⁶. Okres jego rządów miał być czasem pokoju i stabilizacji³⁷. Antoninus Pius miał sprawować postulowane przez wielu Rzymian dobre i sprawiedliwe rządy, niejako stając się człowiekiem godnym miana filozofa.

²⁹ Komentarz C. Gilla do tych słów: Marcus Aurelius, *Meditations*, books 1–6, trans., comm., introd. C. Gill, New York 2013, s. 182–184.

³⁰ O cnotach cesarza: F. Dell’Oro D’Amico, *L’ideale dell’optimus princeps nella H.A. a partire dalla Vita Antonini Pii*, „Antesteria”, vol. IV, 2015, s. 267–278; D. Palombi, *Antoninus Pius and Rome: sobrius, parcus, parumlargiens*, [w:] *Jenseits des Narrativs Antoninus Pius in den nicht-literarischen Quellen*, ed. C. Michels, P. Mittag, Stuttgart 2017, s. 65–88.

³¹ R. Rutherford, *The Meditations of Marcus Aurelius: A study*, New York 1989, s. 25, 59, 85; P. Hadot, *The inner citadel. The Meditations of Marcus Aurelius*, trans. M. Chase, London 1998, s. 268.

³² Zbiór studiów o *clementia* władcy: *Clementia caesaris. Modelli etici, parentesi e retorica dell’esilio*, ed. G. Picone, Palermo 2008. Wprowadzenie do *virtutes* władcy rzymskiego: A. Wallace-Hadrill, *The Emperor and His virtues*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte”, vol. XXX, no. 3, 1981, s. 298–323.

³³ Front. *Ad M. Caes.* II. 1, II 3, III, 8, V 36, V 38, *Ad Anton. Imp.* II 2, M. Aur. *Med.* I 16.1, Cass. Dio LXX 3.1–3, *Pan. Lat.* II 11.6, Aur. *Vict. Caes.* 15.1, *Hist. Aug. Ant. Pius* 8.10.

³⁴ Paus. VIII 43.6, Cass. Dio LXIX 20.4, *Epit. de Caes.* 15.3–4, Aur. *Vict. Caes.* 15.3, Eutrop. VIII 8, *Hist. Aug. Ant. Pius* 3.8, 6.1, 7.1, 9.6–10, 11.1, *Suda* a2762.

³⁵ Front. *De Per. Ah.* 3.4.

³⁶ Front. *Princ. Hist.* 12, *Epit. de Caes.* 15.4, Eutrop. VIII 8, *Hist. Aug. Ant. Pius* 2.2, 13.4, Ion. *Ant. fr.* 140, *Suda* a 2762.

³⁷ Antoninus Pius prowadził oczywiście wojny za pośrednictwem legatów (por. *Hist. Aug. Ant. Pius* 5.4–5), sam będąc praktycznie nieustannie w Rzymie. Ze względu na fakt, że nie angażował się w konflikty zbrojne bezpośrednio, a tych, w porównaniu z czasami innych cesarzy, było niewiele, jego propaganda (widoczna np. na monetach) ugruntowała przekaz o pokojowych rządach: C. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*, London 1997, s. 36–37; Ch. Michels, *Sieg und Triumph in der Zeit von Antoninus Pius bis Commodus. Der Römische Triumph in Prinzipat Und Spätantike*, Boston 2016, s. 216–225; G. Seelentag, *Antoninus Pius und die Herrschaftsdarstellung des 2. Jhs.*, [w:] *Jenseits des Narrativs Antoninus Pius in den nicht-literarischen Quellen*, ed. C. Michels, P. Mittag, Stuttgart 2017, s. 19–30. Rządy Antoninusa Piusa kojarzono z dobrobytem Rzymu: Front. *De bello Parth.* 2, Aristid. *Or.* XXVI 70, Paus. VIII 43.3, *Pan. Lat.* VIII 14.2, Aur. *Vict. Caes.* 15.5, Oros. VII 14.1.

Ustęp o obliczu Marka Aureliusza odgrywa jeszcze jedną ważną rolę w kreacji wizerunku cesarza. W *Historia Augusta* możemy odnaleźć ponad trzydzieści opisów wyglądu władców, w tym passusy omawiające fizjonomię Marka Aureliusza, Lucjusza Werusa oraz Kommodusa. Nie jest przypadkiem, że *Historia Augusta* w kontekście oblicza Marka Aureliusza podkreśla jego niewzruszoność, z drugiej strony określając twarz Lucjusza Werusa jako wesołą³⁸, a Kommodusa jako „głupią”, jak u osoby nadużywającej alkoholu³⁹. Ciała Lucjusza Werusa oraz Kommodusa odzwierciedlają ich obyczaje oraz charakter, stanowiąc kontrast wobec Marka Aureliusza⁴⁰. Lucjusz Werus miał mieć wesoły wyraz twarzy ze względu na skłonność do oddawania się rozrywkom. W opisie wyglądu i obyczajów władcy podkreśla się miłość do gry w kości, wystawne życie oraz nadużywanie alkoholu⁴¹. Treść Żywotu Lucjusza Werusa wypełniają opisy jego ekscesów, a cała biografia to nic innego jak zbiór niepochlebnych opinii o życiu władcy. Wynika to z faktu, że życiorys Lucjusza Werusa powstał w opozycji do postaci Marka Aureliusza⁴². Według Pierre’a Lambrechtsa negatywny wizerunek Lucjusza Werusa wynika z chęci ukazania wielkości Marka Aureliusza, którego sława nie miała sobie równych⁴³. Z kolei „głupi” wyraz twarzy Kommodusa pasuje do negatywnego obrazu gladiatora⁴⁴. Autor biografii,

³⁸ *Hist. Aug. Verus* 10.6: „vultu geniatu” („o wesołym obliczu”). *Geniatu* to rzadkie słowo (por. *Thesaurus Linguae Latinae*, VI 2.1808).

³⁹ *Hist. Aug. Comm.* 17.3: „vultu insubido, ut ebrioli solent” („o tępym wyrazie twarzy, jak to bywa u pijaków”).

⁴⁰ G. Adams, *Marcus Aurelius in the Historia Augusta and Beyond*, New York 2013, s. 167–168; V. Neri, *op. cit.*, s. 252, 265–266.

⁴¹ *Hist. Aug. Verus* 10.6–9.

⁴² Ch. Jones, *Culture and society in Lucian*, London 1986, s. 68–69; C. Michels, *Sieg und Triumph in der Zeit von Antoninus Pius bis Commodus. Der Römische Triumph in Prinzipat und Spätantike*, Boston 2016, s. 230.

⁴³ *Hist. Aug. Marc.* 15.5, 16.3, por. *Eutr.* VIII 11. Zła opinia w historiografii o Lucjuszu Werusie wynika z tendencyjności pochwalnej tradycji źródłowej o Marku: P. Lambrechts, *L'empereur Lucius Verus. Essai de réhabilitation*, „L'Antiquité Classique”, vol. III, no. 1, 1934, s. 173–201.

⁴⁴ Gladiatorzy od czasów republikańskich do końca antyku byli krytykowani, por. D. Słapek, *Bustuarius gladiator – mit pierwszego gladiatora*, [w:] *Graecorum et Romanorum memoria*, red. L. Morawiecki, Lublin, 1998, s. 122. Gladiator (tak jak aktor oraz prostytutka) był osobą niedysponującą swoim ciałem w sposób wolny, co budziło pogardę. Gladiator zajmuje się mordowaniem, brak mu wolności osobistej, a jego krótkie życie służy rozrywce niedojrzałych moralnie ludzi: C. Edwards, *Unspeakable Professions: Public Performance and Prostitution in Ancient Rome*, [w:] *Roman Sexualities*, ed. J. Hallett, M. Skinner, New Jersey 1997, s. 66–95; R. Knapp, *Invisible Romans. Prostitutes, Outlaws, Slaves, Gladiators, Ordinary Men and Women... the Romans that History Forgot*, London 2011, s. 223–234; M. Carter, *Bloodbath: Artemidorus, Αποτομοσ combat, and Ps.-Quintilian's „The Gladiator”*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, vol. CXCI, 2015, s. 48–50.

pragnąc zachować wizerunek filozofa na tronie, oczyścił Marka Aureliusza z oskarżeń o bycie ojcem Kommodusa, wprowadzając historię o występku, jakiego dopuściła się żona cesarza, Faustyna, zdradzając go z gladiatorem⁴⁵. Opis ciała i charakteru Kommodusa w *Historia Augusta* ma charakter antytezy wobec postaci Marka Aureliusza. Wyraz twarzy Kommodusa jest oczywistym nawiązaniem do fizjonomii Marka Aureliusza, wolnej od emocji dzięki stoicyzmowi⁴⁶. Podobnie informacja, że „głupi” wyraz twarzy Kommodusa jest typowy dla pijaków – sam Marek Aureliusz miał zwyczaj pracować do późnych godzin, nie tracąc czasu na picie alkoholu⁴⁷. Marek Aureliusz był erudytą wykładającym filozofię nie tylko w zaufanym gronie, ale także na forum publicznym⁴⁸. W *Żywocie Kommodusa* znajdujemy natomiast wzmiankę o niestaranności, z jaką wypowiadał się tytułowy bohater, mającą podkreślić jego brak ogłady⁴⁹. Oblicza władców świadczą zatem o różnicach charakterologicznych między nimi.

Sokrates i jego twarz

Wzorem filozofa nie tylko dla Greków, ale także dla Rzymian, był Sokrates⁵⁰. Dla Cyserona Sokrates był człowiekiem prostolinijnym, który bez względu na wyroki losu był zawsze „o tej samej twarzy i tym samym czole”⁵¹. Na twarzy Sokratesa nie było oznak żadnych emocji⁵², co Pliniusz traktuje jako *curiosum*⁵³. Również inni filozofowie (Diogenes Cynik, Pyrron, Heraklit, Timon) mieli być według Pliniusza niewzruszeni⁵⁴. Sokrates także dla sa-

Kompleksowo o ocenie gladiatorów: G. Ville, *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*, Rome 1981, s. 447–472.

⁴⁵ *Hist. Aug. Marc.* 19.1–9. O wizerunku Faustyny w *Historia Augusta*: P. Grimal, *Marek Aureliusz*, przeł. A. Łukaszewicz, Warszawa 2020, s. 243–247.

⁴⁶ *Oxford Latin Dictionary*, s.v. *insubido*.

⁴⁷ Fronton upomina w jednym z listów Marka, że skoro nie bawi się ani nie pije alkoholu, to mógłby chociaż spać, a nie ciągle pracować (Front. *De Fer. Als.* III 7, 13, cf. Cass. Dio LXXII 6.1, *Hist. Aug. Marc.* 10.8).

⁴⁸ *Hist. Aug. Marc.* 22.6, 26.2–3.

⁴⁹ *Hist. Aug. Comm.* 17.3: „*sermone incondito*” („sposób wystawiania się niestaranny”).

⁵⁰ Zestaw studiów o recepcji postaci Sokratesa u antycznych autorów: *Brill's Companion to the Reception of Socrates*, ed. Ch. Moore, Leiden 2019.

⁵¹ Cic. *De off.* I 90: „*idem semper vultus eademque frons*”.

⁵² Plin. *HN* VII 79: „*Socratem clarum sapientia eodem semper visum vultu nec aut hilario magis aut turbato*” („sławny z mądrości Sokrates zawsze miał ten sam wyraz twarzy, ani nie zmacony radością, ani smutkiem”).

⁵³ Pliniusz korzystał z jakiejś pracy, gdzie opisano brak emocji na twarzy Sokratesa, ale nie potraktował tego opisu jako elementu budowania wizerunku mędrca, a jako zjawisko natury.

⁵⁴ Plin. *HN* VII 80.

mych stoików był przykładem właściwego postępowania. Dlatego właśnie Epiktet przywoływał w swoich wykładach spokojną twarz filozofa jako przykład siły jego woli i wzór do naśladowania⁵⁵. Inny autor, Klaudiusz Eljan, wzmiankował opinię Ksantypy, żony Sokratesa, że jej mąż bez względu na wszystko, czego doświadczał, „miał ten sam wyraz twarzy”⁵⁶. Sokrates miał nie poddawać się afektom, czego wyrazem był spokój jego oblicza nawet w sytuacji, gdy spotykało go nieszczęście⁵⁷. Tradycja o twarzy Sokratesa udowadnia, że czytając o obliczu Marka Aureliusza, obcujemy z toposem. Nie znaczy to oczywiście, że ustępy o Sokratesie wprost zainspirowały autorów piszących o fizjonomii Marka Aureliusza. W antyku przedstawiano twarz człowieka jako obraz jego życia, a zatem tak jak głosy o zawsze spokojnej twarzy Sokratesa zaświadczały o sile jego charakteru⁵⁸, tak tradycja o twarzy Marka Aureliusza nawiązuje do stoicyzmu cesarza. Uzupełnieniem niech będzie uwaga z dzieła Gelliusza, że nie ma takiego wydarzenia, które mogłoby zmącić wyraz twarzy stoika⁵⁹. Spokojna twarz mędrca ukazuje jego postawę wobec nieszczęść⁶⁰, będąc najlepszym dowodem osiągnięcia przez niego cnoty.

O twarzy mędrca w konfrontacji z tyranem

Twarz antycznego filozofa mogła komunikować także pogardę. Swetoniusz w *Żywocie Nerona* napisał, że powodem inspirowanej przez Nerona samobójczej śmierci Trazei była jego „smutna mina pedagoga”⁶¹. Osąd Swetoniu-

⁵⁵ Epict. *Disc.* I 25,31, III 5,17.

⁵⁶ Ael. *VH IX* 7: ὁμοιον τὸ Σωκράτους πρόσωπον.

⁵⁷ Solin. I 73: „quod in eodem vultus tenere etiam aduersis interpellantibus perstitit” („zachowywał ten sam wyraz twarzy, nawet gdy mierzył się z przeciwnościami”).

⁵⁸ Już w opisach przedstawionych przez Platona w *Tedonie* oraz Ksenofonta w *Apologii* pojawia się motyw Sokratesa spokojnego nawet w obliczu śmierci (Xen. *Ap.* 27, 33, Pl. *Phd.* 117b–c). Sokrates miał zbliżyć do ust truciznę „bez strachu, drżenia, poblednięcia a nawet bez zmiany wyrazu twarzy” (Pl. *Phd.* 117b: οὐδὲν τρέσας οὐδὲ διαφθείρας οὔτε τοῦ χρώματος οὔτε τοῦ προσώπου).

⁵⁹ Gell. *NA.* I 2,5. Warto zarysować kontekst tego ustępu. Gelliusz przytoczył słowa o obliczu filozofa stoickiego pochodzące od pewnego młodzieńca, który mienił się wybitnym mędrcom. Jest to tylko fragment dłuższej wypowiedzi mającej ukazać pychę młodego mężczyzny, który dyskutował z Herodem Attykiem o swoich przewagach. Jakkolwiek cały rozdział ma wymowę moralizującą, gdzie złe zachowanie pojedynczego człowieka służy jako ilustracja do przedstawienia negatywnych tendencji u niektórych adeptów filozofii, to zdanie o spokojnej twarzy stoika jest bardzo ważne. Twarz wolna od wzburzenia wzmiankowana przez pyszałkowatego chłopaka to nic innego jak czytelny dla Heroda, Gelliusza oraz odbiorców jego pracy autentyczny ideał.

⁶⁰ Sen. *De clem.* II 5,5.

⁶¹ Suet. *Ner.* 37,1: „tristior et paedagogi vultus”.

sza mógłby się wydać kuriozalny, gdyby nie uzupełniające go słowa Tacyty⁶². W szesnastej księdze *Roczników* czytamy o wielu przykładach niechęci Trazei do Nerona, takich jak brak złożenia ofiar ku czci jego głosu oraz zdrowia⁶³. Dystans Trazei do cesarza miał być naśladowany przez innych, „sztywnych i posępnych” (*rigidi et tristes*)⁶⁴, ale nie poprzez głoszenie konkretnych poglądów, ale „minę oraz wygląd” (*habitus vultumque*), by swą postawą wyrzucać Neronowi jego „niegodne” (*lasciviam*) zachowanie⁶⁵.

Posępne oblicze Trazei należy odczytywać jako brak akceptacji dla niemoralnego postępowania władcy Rzymu. Jest to świadectwo odwagi wynikającej z formacji intelektualnej stoika⁶⁶. Brak uśmiechu na twarzy odróżnia filozofa od grona stronników cesarza, którzy prześcigali się w schlebieniu Neronowi, na przykład chwając jego aktorskie zdolności. Skromny wygląd oraz powściągliwe zachowanie Trazei musiały wyróżniać go na tle elity⁶⁷. Sam wizerunek filozofa był w antyku kojarzony właśnie z pokorą, dlatego Kwintilian narzekał we wstępie do swojego dzieła, że ubiór oraz smutna twarz są

⁶² K. Bradley, *Suetonius' Life of Nero. An Historical Commentary*, Bruxelles 1978, s. 224–225; Suetonius, *Nero*, ed., introd., comm. B. Warmington, Bristol 2003, s. 70–71.

⁶³ Część ludzi miała czcić głos cesarza, część wyśmiewać (Ps. Lucian, *Nero* 6–7). Obok młodości to właśnie głos Nerona wychwala w swojej *Ekłodzie* Kalpurniusz (Calp. *Ecl.* IV 9–11). Wśród wielu słuchaczy wywoływał on politowanie (Cass. Dio LXI 20.1–2), był bowiem nikły i niewyraźny (Suet. *Ner.* 20.1). Być może dlatego Neron zazdrościł głosu Brytanikowi (Suet. *Ner.* 33.2). Plutarch również wyszydzał głos cesarza: władca po odpokutowaniu za zbrodnie miał zostać zamieniony w żabę – stworzenie śpiewające w jeziorze (Plut. *De sera.* 567F). Jeden z zarzutów wysuwanych wobec członków dworu przez ich oskarżycieli dotyczył właśnie naigrywania się z głosu Nerona (Tac. *Ann.* XIV 52). Głos Nerona był boski, a brak złożenia ofiar w jego intencji był źle widziany (Tac. *Ann.* XVI 22, Cass. Dio LXIII 21.4–5, 26.3–4). Pewien śpiewak miał naśladować głos Nerona, a każdemu wyśmiewającemu jego występy sceniczne groził procesem o obrazę majestatu samego cesarza (Philostr. *V A* IV 39). W dziele Filostratosy możemy znaleźć również informacje o modłach o zdrowie Nerona wznoszonych, kiedy ten, chory, kaszlał, przez co jego głos miał stać się nieprzyjemnym (Philostr. *V A* IV 44). Sam Neron za pomocą diety, której podstawą był por, miał troszczyć się o swój głos (Plin. *HN* XIX 108). O głosie Nerona: M. Charlesworth, *Nero: Some Aspects*, „The Journal of Roman Studies”, vol. XL, no. 1–2, s. 69.

⁶⁴ Według komentatora *Roczników*, A. Barretta, stoicy byli w antyku określani jako smutni: *The Annals: the Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero*, trans. J. Yardley, introd., comm. A. Barrett, New York 2008, s. 500; Tacitus, *Annals* XVI, ed. L. Fratantuono, London 2017, s. 111.

⁶⁵ Tac. *Ann.* XVI 22. J. Toynbee, *Dictators and Philosophers in the First Century A.D.*, „Greece & Rome”, vol. XIII, no. 38/39, 1944, s. 49–52; Cornelius Tacitus, *Annalen*, vol. IV, Komm., Einl. E. Koestermann, Heidelberg 1968, s. 381.

⁶⁶ Źródła antyczne o życiu i legendzie Trazei: R. Goulet: *Thræsea Paetus (P. Clodius)*, [w:] *Dictionnaire des philosophes antiques*, vol. VI, ed. R. Goulet, Paris 2016, s. 1142–1146.

⁶⁷ O działalności Trazei w senacie: P. Brunt, *Stoicism and the Principate*, „Papers of the British School at Rome”, vol. XLIII, 1975, s. 7–35

sposobami na występowanie przed ludźmi jako filozof⁶⁸. Podobnie Marcjalis napisał o „smutnym i twardym czole surowego Katona [Młodszego]”⁶⁹, który dla następnych pokoleń był przykładem cnotliwego stoika.

Podsumowanie

Temat twarzy Marka Aureliusza nie został wcześniej kompleksowo zbadany w oddzielnym studium. W niniejszym artykule nie tylko zanalizowałem wszystkie zachowane ustępy o fizjonomii cesarza, ale także przedstawiłem je w szerszym kontekście. Źródła informowały o obliczu władcy, gdyż było to najlepszą egzemplifikacją stoicyzmu, z którym Marka Aureliusza kojarzono. Nie sposób w pełni zrozumieć tradycję o Marku Aureliusz bez powołania na opisy innych cesarzy, których obyczaje i naturę chwalono poprzez odwołanie do ich spokojnej twarzy. Głównym źródłem porównawczym są przekazy o obliczu Antoninusa Piusa, gdyż sam Marek Aureliusz chwalił obyczaje swego poprzednika właśnie przez opis jego twarzy. Zestawienie i analiza opisów fizjonomii Marka Aureliusza, Lucjusza Werusa oraz Kommodusa w *Historia Augusta* udowadnia, że dyskusja o różnicach charakteru oraz obyczajów pomiędzy trzema władcami łączy się z ich cielesnością. Greckie i łacińskie prace zachowały świadectwa o spokojnej twarzy Sokratesa, traktując jej opis jako sposób na ukazanie pogody jego ducha. Ustępy o obliczu Sokratesa są najlepszym dowodem na to, że opis twarzy Marka Aureliusza należy rozpatrywać w kontekście tradycji o wyglądzie mędrca. Źródła o twarzy Trazei zaświadczaają z kolei, że oblicze stoika może być obrazem jego poglądów, co pozwala na głębsze zrozumienie dyskusji o Marku Aureliusz. Mimo niewielkiej liczby szczegółów oraz powtarzalności motywów w obrębie całego korpusu źródeł ustępy o fizjonomii Marka Aureliusza dowodzą niesłabnącego zainteresowania tą postacią wyrażanego przez kolejne pokolenia autorów. Źródła o twarzy Marka Aureliusza udowadniają, że na podstawie opisu pojedynczej cechy wyglądu kolejni autorzy budowali wizerunek wzorowego filozofa i władcy.



RADOSŁAW DOMAZET – PhD student at the Doctoral School of Humanities, University of Warsaw. He works on his doctoral dissertation entitled *Plutarch, Suetonius, Historia Augusta: Various Concepts of the Appearance of Rulers in Greek and Latin Biographical Literature of the Imperial Period*.

RADOSŁAW DOMAZET – doktorant w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych UW. Realizuje rozprawę doktorską pt. *Plutarch, Swetoniusz, Historia Augusta: różne koncepty wyglądu władców w greckiej i łacińskiej biografistyce epoki Cesarstwa*.

⁶⁸ Quint. *Inst.* I Pr. XV.

⁶⁹ Mart. XI 2.1: „triste supercilium durique severa Catonis”.